

INLEIDING

Dit boek is de vrucht van verwondering. Het is reeds door velen gezegd dat Rusland een wonderlijk raadsel¹ vormt, althans in elk geval voor diegenen die daar vanaf een zekere afstand zicht op proberen te krijgen. Waarnemers van buiten Rusland, bezoekers uit het Westen afkomstig van verschillende landen in Europa, hebben al sinds de zestiende eeuw hun bevindingen en hun opvattingen over het veelal onbekende rijk der tsaren in het oosten op schrift gesteld. Zij werden daar geconfronteerd met een soms veelbelovende, soms verontrustende, maar altijd verrassende realiteit. Of het nu ging om de zeden en gewoonten onder de boerenbevolking, de eredienst van de Russisch Orthodoxe Kerk, de overdaad en onderdanigheid van edelen aan het hof in het Kremlin, of om de almacht en vermetelheid van een vorst als tsaar Peter de Grote; zij troffen er zaken aan die enerzijds herkenning oproepen, want deel uitmaakten van een blanke, christelijke en verwante beschaving, maar anderzijds ook wezensvreemd leken aan de wereld waar de bezoekers vandaan kwamen, want barbaars, woest en Aziatisch. Oog in oog met de ander werden Europeanen voortdurend geprikkeld hun gedachten te vormen en hun standpunt te bepalen over Rusland. Dit enorme rijk der Russen, dat eens geregeerd werd door autocratische tsaren, toen door communistische sovjets en tegenwoordig door gekozen presidenten, blijft tot onze verbeelding spreken als een buurland op grote afstand en toch dichtbij. Tot op de dag van vandaag stelt Rusland de toeschouwers uit het Westen voor de vragen wat ervan te weten, hoe dit te kunnen begrijpen en welke houding ertegenover aan te nemen. De zoektocht naar antwoorden op dergelijke vragen vormt het thema van het onderhavige onderzoek, dat daarom de titel draagt: ‘Denken over Rusland’.

Dit thema betreft niet slechts de persoonlijke fascinatie van de onderzoeker zelf maar vooral ook een inspirerende verzameling van gedachten zoals geformu-

¹ Bijvoorbeeld: ‘Russia is a riddle wrapped in a mystery inside an enigma’, een uitspraak van Winston Churchill voor de Britse radio in september 1939.

leerd door vele andere onderzoekers, verkenneren en vertellers uit het verleden, die elk op hun eigen afzonderlijke manier getracht hebben om als buitenstaander vat te krijgen op Russische realiteiten en zich een beeld te vormen van hetgeen waar Rusland volgens hen voor staat. In het onderzoek staat centraal hoe en wat zij gedacht hebben over Rusland. Dit onderzoek is verricht, niet in de waan dat hiermee het raadsel op te lossen of het geheim te onthullen zou zijn, dat zou ijdelheid wezen. Wel in de hoop dat uit de gedachten over Rusland mogelijk ideeën en vondsten zullen voortkomen die ons denken over de verwante ander kunnen helpen. De gedeelde verwondering mag hier dienen als eerste aanzet tot inzicht.

Uit de veelbewogen geschiedenis van meer dan duizend jaar Rusland is in dit onderzoek gekozen voor het tijdperk van de Grote Hervormingen onder het bewind van keizer Alexander II (1855-1881) die ook wel de Tsaar-Bevrijder genoemd werd. Deze hervormingen omvatten een samenspel van afgekondigde wetten en geïnitieerde veranderingen die binnen een tijdsbestek van een tiental jaren Rusland een geheel nieuw aangezicht gaven. Hierin vormde de afschaffing van de lijfeigenschap voor de boeren in 1861 de belangrijkste hervorming, die tevens de impuls gaf aan een reeks andere hervormingen zoals de vermindering van de censuur, de invoering van lokaal zelfbestuur, de modernisering van de rechtspraak, de invoering van algemene militaire dienstplicht, de uitbreiding en verzelfstandiging van het hoger en voortgezet onderwijs, en nog tal van minder opvallende bestuurlijke reorganisaties en maatschappelijke verbeteringsplannen. Deze golf van hervormingen werd in de eerste plaats ingegeven door een bittere noodzaak daar het midden negentiende eeuw in de Krimoorlog (1853-1856) aan vriend en vijand duidelijk geworden was dat Rusland als grote mogendheid steeds verder achter dreigde te blijven bij de snelle ontwikkelingen in de rest van Europa. Teneinde het bestaande bestel in stand te kunnen houden, moest het dringend gemoderniseerd worden, zo vatte men algemeen in de kringen van de regering en haar adviseurs de situatie van Rusland op. De troonopvolger Alexander II zette zich aan deze taak, niet vanuit een ideologisch streven het autocratische systeem fundamenteel te willen veranderen om van Rusland een westers land te maken, maar vanuit *Realpolitik* streven de kracht en eigenheid van Rusland tegenover het Westen met hernieuwde energie te kunnen bewaren. De hervormingen waren in

essentie conservatief van aard en gericht op het Russische staatsbelang. Maar de gevolgen voor de Russische samenleving bleken, onbedoeld of niet, toch zeer ingrijpend en wellicht zelfs revolutionair te noemen. Of historici deze periode later hebben willen duiden als doorbraak van het kapitalisme, of als een begin van een liberaliseringproces, of als een van bovenaf geleide modernisering,² in elk geval kwam de geschiedenis van Rusland na een decennialange periode van reactionaire verstarring weer in beweging. En dat riep vragen op.

De reden voor de keuze van dit tijdperk van de Grote Hervormingen als de focus voor het onderzoek naar het denken over Rusland is dat juist in deze periode de verhouding van Rusland tot Europa op een nieuwe wijze gedefinieerd werd, zowel van Russische als van Europese zijde. In Rusland trachtte men de toenmalige samenleving te moderniseren en het autocratisch staatsbestel aan te passen met behulp van westerse voorbeelden, zodat het land opgewassen kon blijven tegen de politieke, economische en militaire uitdagingen die de westerse vooruitgang voor Rusland kennelijk inhield. Het Westen vormde op die manier zowel het positieve als het negatieve oriëntatiepunt van de Grote Hervormingen. In het Westen zelf onderkende men de tekenen van verandering en modernisering in Rusland, en vermoedde men hierin ook een herziening van Ruslands opstelling, zonder dat de implicaties hiervan meteen te eenduidig uit te leggen waren als convergent of divergent ten opzichte van het Westen. Het nieuwe Rusland gaf zo aan het Westen tegelijkertijd signalen af van toenadering en verwijdering. Voor beide kanten

² De literatuur over de Grote Hervormingen is inmiddels uitgegroeid tot een immense hoeveelheid. Het is hier niet de plaats om daar een compleet overzicht van te geven. In dit onderzoek is de recente geschiedschrijving gebruikt als achtergrond waartegen de eigentijdse beschrijvingen door ooggetuigen worden afgezet. Waar nodig ter verantwoording van het betoog zijn bibliografische verwijzingen naar de literatuur in de noten toegevoegd. Als algemene achtergrond hebben gediend: W.B. Lincoln, *The Great Reforms. Autocracy, bureaucracy and the politics of change in Imperial Russia* (DeKalb 1990), B. Eklof, J. Bushnell en L. Zakharova eds., *Russia's Great Reforms 1855-1881* (Bloomington 1994), T. Taranovski ed. *Reform in modern Russian history: progress or cycle?* (Cambridge 1995), D. Beyrau, I. Čičurov en M. Stolleis eds., *Reformen im Russland des 19. und 20. Jahrhundert: westliche Modelle und Russische Erfahrungen* (Frankfurt am Main 1996), L. Zakharova, 'The reign of Alexander II: a watershed?' in D. Lieven ed., *The Cambridge history of Russia*, deel 2, *Imperial Russia, 1689-1917* (Cambridge 2006) 593-616, en E. Radzinsky, *Alexander II. De laatste grote tsaar* (vert. uit het Engels; Amsterdam 2006).

betekende deze periode een onzekere heroriëntatie van de wederzijdse verhoudingen, niet eens zozeer in de concrete diplomatieke zin van het woord (deze periode werd gekenmerkt door stabiliteit en machtsevenwicht) als wel in de meer overdrachtelijke cultuurfilosofische zin van het woord. Wat in deze periode ter discussie stond, was – afgezien van alle praktische maatregelen en gebeurtenissen in Rusland – de eigen identiteit en het onderscheid tot de ander. De Grote Hervormingen openden een nieuw perspectief op elkaar. In dit opzicht vormde het tijdperk van de Grote Hervormingen één van de cruciale momenten in de verhouding tussen Rusland en Europa.

Het bewind van Alexander II is ook een periode geweest van groot historisch belang voor de ontwikkeling van Rusland zelf. Het gaat hier om de meest ingrijpende hervorming van het land sinds de rationalistische herinrichting van het Russische rijk onder Peter de Grote (1682-1725) en voorafgaand aan de communistische sprong voorwaarts door de Russische Revolutie van 1917. Het is opvallend te noemen dat deze periode toch relatief weinig aan bod is gekomen in de literatuur over de westerse beeldvorming over Rusland. De voorgaande periode van begin negentiende eeuw waarin Rusland eerst onder tsaar Alexander I (1801-1825) als overwinnaar van Napoleon en bevrijder van Europa en vervolgens onder tsaar Nicolaas I (1825-1855) als gendarme van Europa en bolwerk van reactie te boek stond, is ruimschoots gedocumenteerd. Het was in de aanloop naar de Krimoorlog dat Rusland door voor- en tegenstanders meer en meer werd afgeschilderd als de antithese van het Westen, wat gestalte kreeg in een golf van russofobe en russofile geschriften in Europa.³ Daarnaast heeft de periode van eind negentiende en begin twintigste eeuw de aandacht van onderzoekers getrokken, en dan met name gericht op de westerse reacties op en beeldvorming over de ontketening sinds 1905 van een revolutie in Rusland. De opkomst van het socialisme en de verbitterde strijd met de autocratie vormden toen in de ogen van talrijke toeschouwers uit

³ J.H. Gleason, *The genesis of Russophobia in Great Britain. A study of the interaction of policy and opinion* (Cambridge en Londen 1950), D. Groh, *Russland und das Selbstverständnis Europas. Ein Beitrag zur Europäischen Geistesgeschichte* (Neuwied 1961), M. Cadot, *La Russie dans la vie intellectuelle française 1839-1856* (Parijs 1967) en H. Kern, 'Met eigen ogen aanschouwd. Drie heren in het Rusland van Nicolaas I', *Leidschrift* 5/2 (1989) 47-71.

Europa en Amerika een uniek drama, een fascinatie die ook in verschillende geschiedkundige werken van later tijd het onderwerp van studie geworden is.⁴

Maar de tussenliggende periode van de jaren 1860 tot de jaren 1880 was een tijdperk van heroriëntatie, van mogelijke convergentie of misschien toch van divergentie tussen Oost en West. Dit leverde in Europa veel minder extreme reacties op, vergeleken met wat de vermeende dreiging van het Russische gevaar in de Krimoorlog of in de revolutie heeft teweeggebracht. Wellicht is het daarom dat in het historisch onderzoek naar de beeldvorming over Rusland de Grote Hervormingen een minder prominente plaats innemen. Hierin is een extra reden gelegen juist deze periode uit te willen lichten. Een nieuw tijdperk van ontspanning en normalisering van de relaties met Europa opende ook de mogelijkheid voor een andere manier van kijken naar Rusland. De Nederlandse emeritus hoogleraar Russische geschiedenis Bruno Naarden heeft in dit verband over de nieuwe generatie Ruslandkenners eerder al het volgende opgemerkt: 'It was the intention of these people to furnish reliable information about Russia based on profound study and objective observation. With their often pioneering work they laid the basis for modern Western Russian scholarship, although they were not free from nationalistic feelings and the tendency towards broad generalizations which was so much a part of their time.'⁵ Het loont de moeite deze mensen en hun ideeën nu eens aan een onderzoek te onderwerpen.

In het belangrijkste en meest alomvattende overzicht van het Europese denken over Rusland, *Russia under western eyes* (1999) van de hand van de Amerikaanse cultuurhistoricus Martin Malia, wordt de periode die begint met de Grote Hervormingen en duurt tot de Russische Revolutie voorgesteld als een tijdperk van integratie van het Europese vooruitgangsproces in Rusland en van assimilatie van

⁴ J.W. Bezemer, *De Russische Revolutie in westerse ogen. Stemmen van ooggetuigen, maart 1917-maart 1918* (Amsterdam 1956) en B. Naarden, *Socialist Europe and revolutionary Russia: perception and prejudice 1848-1923* (Cambridge 1992) en I.B. Neumann, *Russia and the idea of Europe. A study in identity and international relations* (Londen en New York 1996).

⁵ Naarden, *Socialist Europe and revolutionary Russia* 35.

de Russische beschaving in de familie van Europese naties.⁶ Malia plaatst dit tijdperk in een drie eeuwen lange golfbeweging vanaf Peter de Grote tot aan het einde van de Sovjetunie waarin het westerse beeld van Rusland gefluctueerd heeft tussen hoop en vrees, oftewel tussen een witte legende van Rusland als het land van belofte waar westerse idealen gerealiseerd zouden kunnen worden, en een zwarte legende van Rusland als het land dat een vreemde en barbaarse bedreiging zou inhouden voor westerse waarden.⁷ Dit patroon van westerse beeldvorming werd volgens hem niet in de eerste plaats bepaald door de geopolitieke realiteiten van de verhouding met Rusland maar vormde vooral een weerspiegeling van het cultureel ideologische klimaat binnen Europa dat in Rusland het voorwerp vond om de eigen wensen en angsten op te projecteren. De objectieve status van Rusland als mogendheid werd in sterke mate beïnvloed door de subjectieve perceptie van Rusland als beschaving. De witte legende bloeide op in de achttiende eeuw, toen het verlicht despotisme van de Russische tsaren een gunstige beoordeling kreeg in Europa als wegbereider van rationalisme en orde. De omslag naar de zwarte legende volgde in de vroege negentiende eeuw, toen Rusland zich ontpopte als enige handhaver van autocratie en tegenstrever van westers constitutionalisme. In de twintigste eeuw leefden beide legenden tegenstrijdig naast elkaar voort in Sovjet-Rusland dat door sommigen in het Westen geïdealiseerd werd als de verwezenlijking van een utopische heilsverwachting en dat door anderen juist gedemoniseerd werd als een totalitaire bedreiging van de wereldvrede. De *Sonderweg* van Rusland heeft zich in het Westen geleend voor de meest fantastische, utopistische en extremistische projecties. Het is juist in de tussenliggende periode van de Grote Hervormingen tot de Eerste Wereldoorlog dat beide legenden naar de achtergrond verschoven, en dat het westerse beeld van Rusland genuanceerder en verfijnder werd tot aan het punt dat het een normaal Europees land in wording leek, 'if not exactly as a brother, then at least as one of the pack'.⁸

In het schema van Malia wordt het hier te onderzoeken denken over Rusland

⁶ M. Malia, *Russia under western eyes, from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Harvard, Cambridge en Londen 1999) 167-191.

⁷ Ibidem 9-10.

⁸ Ibidem 191.

in het tijdperk van de Grote Hervormingen apart gezet als een onderbreking in een lange Europese continuïteit van mystificaties over Rusland. Hij beweert dat voor het eerst sinds het aantreden van Peter de Grote en het verschijnen van Rusland op het Europese toneel westerse opiniemakers zich een realistische voorstelling probeerden te maken van het land, door er langdurig in rond te reizen, de taal te leren, contacten aan te knopen, veldonderzoek te doen en zich te verdiepen in de interne toestanden van het rijk.⁹ Zij werden volgens Malia niet langer gehinderd door de eigen culturele identiteitscrisis (als gevolg van de Franse Revolutie) of door de angst voor een mogelijke overheersende rol van Rusland (als de Gendarme van Europa). In de tweede helft van de negentiende eeuw konden Europeanen daarom vanuit een comfortabel zelfvertrouwen over de merites van de westerse vooruitgang, onbevreesd en onbevangen de blik werpen op het oosten. Dit leverde hoogwaardige en informatieve werken op, die ook doorsijpelden in de populaire bladen en zodoende een tegenwicht konden bieden aan de stereotiepen en mythen over Rusland van voordien. Op grond van een vrij beperkt aantal voorbeelden komt Malia dan tot de stelling dat in de tijd voorafgaand aan de Russische Revolutie, bij uitzondering in de moderne Russische geschiedenis, ongeacht bepaalde nuanceverschillen tussen beschouwingen over Rusland door liberalen, socialisten en nationalistten, in het Westen een consensus tot stand kwam dat Rusland niet meer als model of ideaal kon dienen voor Europa maar dat het wel op belangstelling en sympathie kon rekenen voor het proces van zijn vooruitgang.¹⁰ ‘To the majority of Westerners... Russia appeared no longer as an alien world but rather as an extension of their own civilization, though still in a immature stage of development.’¹¹ Malia verbindt het ontstaan van een realistischer visie op Rusland met het herkennen van Ruslands vooruitgang als onderdeel van de westerse beschaving.¹² In het onderzoek zal dit verband ter discussie gesteld worden. Het staat

⁹ Ibidem 179-180.

¹⁰ Ibidem 182.

¹¹ Ibidem 175.

¹² Deze gedachte is voor het betoog van Malia van grote betekenis, omdat hij hier aan het eind van zijn boek in de conclusie op teruggrijpt bij de beschrijving en beoordeling van de nieuwe situatie na de val van de Sovjetunie in 1991. Met het einde van het communisme – dat door hem als anti-

nog te bezien of de Europese gedachten over Rusland onder indruk van de Grote Hervormingen werkelijk zo naadloos samenvloeiden en uitmondde in het idee van convergentie.

De categorie van bronnenmateriaal die aan dit onderzoek ten grondslag ligt, omvat de boekwerken van niet-Russische auteurs uit verschillende delen van Europa, van Schotland tot Roemenië, die zich in het Rusland van de Grote Hervormingen hebben verdiept en die daarover buiten Rusland gepubliceerd hebben voor een Europees lezerspubliek in de periode van circa 1860-1890. De keuze is gemaakt voor boekwerken, omdat deze categorie teksten als gezaghebbend en toonaangevend beschouwd kan worden in de vorming van de publieke opinie. Vaak zijn delen uit de hier bestudeerde boekwerken eerder verschenen in zogenaamde dikke tijdschriften zoals de *Revue des deux mondes* of de *Deutsche Rundschau* om vervolgens gebundeld te worden in een naslagwerk van blijvender aard. In andersoortige teksten uit deze periode over dit onderwerp wordt als bewijspplaats ook veelal verwezen naar het soort boekwerken zoals hier bestudeerd. De auteurs van deze werken mogen daarom gelden als autoriteiten op hun gebied, als de Ruslandkenners van hun tijd. Hun visie op Rusland was relatief het best geïnformeerd en deze zal voor het serieus geïnteresseerde publiek in Europa ook in sterke mate beeldbepalend zijn geweest. Voor de praktische uitvoering van het onderzoek naar deze categorie van boekwerken en auteurs heb ik mij beperkt tot de boeken verschenen in het Engels, Duits, Frans en Nederlands, voor zover terug te vinden in de grote wetenschappelijke bibliotheken van Nederland. In de navolgende beschrijving komen de typerende voorbeelden hiervan aan bod.

westerse dwaalleer wordt opgevat – en de introductie van liberalisme, kapitalisme en democratie is Rusland volgens hem teruggebracht in de schoot van de westerse beschaving. Dit maakt in het Westen ook weer een beter begrip en ‘normaal’ beeld van Rusland mogelijk. (p. 411-412) In het betoog van Malia blijken convergentie en assimilatie de normatieve standaard te zijn waaraan niet alleen het westerse beeld van Rusland wordt afgemeten, maar ook de geschiedenis van Rusland zelf. Dit heeft hem in recensies van zijn werk, ondanks alle waardering voor zijn eruditie, ook wel het verwijt van reductionalisme en vooringenomenheid opgeleverd. Vgl. R.E. McGrew, ‘Russia’s Europe: Europe’s Russia 1700-1991’, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48/3 (2000) 339-446 en S.A. Smith, ‘Review of Mala; Borisov et al.’, *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian history* 1/3 (2000) 586-596.

Europese werken over Rusland vormen tezamen het uitgangspunt van dit onderzoek maar mogen alle niet klakkeloos onder één noemer worden gebracht. Hoe algemeen de uitspraken over Rusland in deze werken soms ook kunnen klinken, zij krijgen pas betekenis tegen de achtergrond van hun specifieke context. Een uitspraak van een waarnemer mag niet los van zijn context tot een onderzoeksfeit worden verheven, want een waarneming behoort bij een perspectief. Niet alleen neemt elke waarnemer een eigen positie in als persoon afhankelijk van zijn tijd, plaats, afkomst en karakter, maar ook draagt zijn waarneming het stempel van de samenleving van wie en voor wie deze waarneming bedoeld is. Dit is ook terug te lezen in de vele variaties tussen de werken wat betreft de onderwerpen, benaderingswijzen en doelstellingen. Daarom is hier getracht enerzijds een gecombineerd beeld samen te stellen uit de verschillende getuigenissen van Europese auteurs over Rusland en anderzijds de afzonderlijk achtergronden van deze auteurs vast te stellen aan de hand van de in biografische lexicons en secundaire literatuur beschikbare gegevens over hun leven en werk.¹³ Naast algemene historische kennis over de hervormingen in Rusland is ook deze persoonsgebonden informatie over de auteurs voor het onderzoek noodzakelijk om de woorden van de waarnemers te kunnen duiden en verklaren. De persoonsbeschrijvingen van de auteurs zijn daarom verweven in het overzicht van hun werken. Het gaat hier niet alleen om wat zij zeggen en waarover, maar ook om van waaruit zij dat zeggen en waarom.

De Europese beschrijvingen van Rusland zijn in meer dan één zin als bespiegelingen te beschouwen. Buitenlandse toeschouwers presenteerden een reflectie van de zaken die hun in Rusland als bijzonder opvielen. In dit opzicht was hun verslag van de ontwikkelingen die daar plaatsvonden een afspiegeling. Maar tegelijkertijd gingen zij in Rusland op zoek naar die zaken die aanspraken vanuit westerse verwachtingspatronen. Als beoordelaars van buitenaf presenteerden zij een projectie van hun eigen Europese beschaving op het vreemde land van waarneming. Bewust of niet spiegelde zij daarmee iets van zichzelf aan Rusland voor. Voorspiegelen en

¹³ Afgezien van de gangbare biografische woordenboeken, encyclopedieën en naslagwerken is voor dit doel van onschatbare waarde geweest de per land gemaakte verzamelingen van oude historische biografieën die heruitgegeven zijn in diverse series als 'biografische index' op microfiche door K.G. SAUR Verlag in München, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag.

afspiegelen liepen door elkaar heen en beïnvloedden elkaar wederzijds in het westerse denken over Rusland. In de methode van aanpak in het onderzoek is getracht hiermee rekening te houden door de uitspraken van Ruslandwaarnemers te beschrijven, te vergelijken en te ontleden met het oog op deze beide aspecten van het studieonderwerp. Wat vertellen zij over Rusland en over Europa?

Door de opmerkelijke vermeerdering van kennis over Rusland in Europa gedurende de periode hier in beschouwing werd het beeld ervan ook gecompliceerder. Met name de veelvuldige interne geleiding van het naar buiten toe eens zo monolithisch ogende tsarenrijk werd in de toenmalige beschrijvingen beter zichtbaar gemaakt. Het ontwaren van deze *Vielschichtigheid*¹⁴ van Rusland heeft in het hierna volgende overzicht gediend als ordeningsbeginsel in drie hoofdelementen. Eerst komt de staat aan bod als de initiatiefnemer van bovenaf, het domein van waaruit zowel hervormingen als tegenmaatregelen ontspringen. Vervolgens komt de bevolking in beeld die bij de hervormingen betrokken raakt en van onderaf heel verschillend reageert op de veranderingen. Ten slotte komt het tussen staat en volk geplaatste middenveld onder de aandacht dat in de dynamische relatie tussen beide uitersten een nog onbestemde maar wellicht toch ook bepalende rol zou kunnen spelen. Binnen deze drie hoofdelementen vindt een verdere onderverdeling plaats om de interne diversiteit en onderlinge relaties tot uitdrukking te laten komen. Hoe nader de Europeanen tot Rusland kwamen, hoe meer facetten zij ervan ontdekten. Dat gegeven heeft hier tot leidraad gediend.

Dit onderzoek naar het denken over Rusland is bedoeld als een bijdrage aan het vakgebied van de ideeëngeschiedenis. Het is een poging het ontstaan en de verandering van Europese beschouwingen en opvattingen uit het verleden na te gaan teneinde de wortels te ontwaren van denkbeelden die ons begrip van Rusland tot op heden kleuren. Een studie van ideeën in Europa over landen naast of buiten Europa raakt tevens aan drie andere vakgebieden: de imagologie, de letterkunde en de studie van internationale betrekkingen. Het onderhavige onderzoek bevindt zich binnen de grenzen van deze drie raakvlakken. Dat wil zeggen dat hier gekozen is drie disciplinaire beperkingen in acht te nemen ter afbakening van het onderzoek.

¹⁴ De term komt van Heiko Haumann, *Geschichte Russlands* (München 1996).

Ten eerste betreft deze beperking het recentelijk zo genoemde vakgebied van de imagologie, of zo men wil beeldvormingskunde. Het neologisme ‘imagologie’ duidt aan de studie van de perceptie en beeldvorming zoals deze in literaire vorm tot uitdrukking komen bij de ene nationaliteit over een andere nationaliteit.¹⁵ Waar de imagologie de beschreven werkelijkheden in hoge mate relateert als kunstmatige constructies en zich vooral toelegt op de analyse van het wordingsproces, de contextualiteit en de intertextualiteit van beschrijvingen als onderdeel van een literair discours,¹⁶ ligt in dit onderzoek het accent toch meer op de inhoud van de beschrijvingen en op wat deze aan kennis en begripkaders over het beschrevene naar voren kunnen brengen. Het perspectief van de imagologie is gericht vanuit de waarneming op de waarnemer, terwijl hier omgekeerd het perspectief uitgaat van de waarnemer en gericht is op de waarneming. Daarom zijn in dit onderzoek het conceptueel programma en het theoretisch apparaat van de imagologie buiten beschouwing gelaten. De tweede zelfbeperking heeft hiermee nauw verband. In de imagologie houdt men zich namelijk in hoofdzaak bezig met literaire beschrijvingen van de ander, en het vakgebied wordt dan ook opgevat als een onderdeel van de letterkunde.¹⁷ Bovendien, in het geval van de groeiende belangstelling voor Rusland in Europa tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw speelt de letterkunde, in het bijzonder de ontdekking van de klassieke Russische romans, een onmiskenbaar grote rol.¹⁸ Toch is er in deze studie juist voor gekozen het denken over Rusland niet te onderzoeken vanuit werken van literaire fictie maar vanuit werken die een beschrijving beogen te zijn van maatschappelijke realiteiten. De westerse receptie van de Russische literatuur, hoewel dit op zichzelf genomen een thema van eminent belang is, moet hier buiten beschouwing blijven omdat het perspectief van dit onderzoek niet letterkundig maar

¹⁵ M. Beller en J. Leerssen, eds., *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey* Studia Imagologica, Amsterdam studies on cultural identity 13 (Amsterdam en New York 2007) xiii.

¹⁶ J. Leerssen, ‘Imagology: history and method’ in: *ibidem* 17-32, aldaar 26-30.

¹⁷ E. Mehnert, ed., *Russische Ansichten – Ansichten von Russland Festschrift für Hugo Dyserinck* Studien zur Reiseliteratur- und Imagologieforschung, Band 7 (Frankfurt am Main enz. 2007) 16-17, passim.

¹⁸ B. Naarden en J. Leerssen, ‘Russians’ in: Beller en Leerssen, *Imagology* (2007) 226-229, aldaar 228.

historisch van aard is. De derde hier gehanteerde beperking heeft betrekking op de geschiedwetenschap zelf. De verhouding tussen Rusland en Europa is een onderwerp dat zich laat benaderen vanuit een wat men zou kunnen noemen realistische hoek, gericht op de politieke en economische betrekkingen tussen verschillende landen en regeringen, als ook vanuit een meer idealistische hoek, gericht op de beeld- en gedachtevorming over en weer. Het is op dit laatste aspect dat in dit onderzoek het accent gelegd is. Daarom zullen de verschillende Europese opinie-makers die hier aan het woord komen weliswaar in hun politiek-maatschappelijke context geplaatst worden, maar zij zullen niet beschouwd worden als een afgeleide van het eigen regeringsbeleid of van de discussies daarover. In de hiernavolgende beschouwing staat de geschiedenis van de Europese denkbeelden over Rusland als zodanig centraal en niet de uitwerking hiervan op de internationale betrekkingen van Europa. Kortom, het is binnen deze grenzen dat de focus van aandacht in het onderzoek is gericht.

In dit werk gewijd aan het denken over Rusland heb ik bovenal geprobeerd naar voren te brengen wat erop aankomt, en terug te brengen tot een lager plan wat slechts bijkomstig is. Ik heb een samenstelling gemaakt van de meest aansprekende voorbeelden die laten zien hoe dit denken in boeken gestalte heeft gekregen voor het nageslacht. Deze tegenwoordig veelal vergeten verhalen van de Europese waarnemers uit het verleden over het Rusland van Alexander II wil ik hier niet presenteren als een uitstalling van antiquarische rariteiten maar als waardevolle bronnen die een betekenis in zich dragen voor het begrip van de ander en voor het begrip van onszelf. De trekken die deze eerste Ruslandkundigen in het onderwerp van hun fascinatie ontdekten en benoemden, kunnen medebepalend zijn geweest voor onze moderne beeldvorming. Het bestuderen van de oorsprong daarvan kan ons verder helpen met het verhelderen van het zicht op het onbekende land dat ons niet loslaat. In laatste instantie heb ik dit werk bedoeld als aanmoediging tot nadere kennismaking.